

کودک، خانواده و ارزش‌های بوم‌محور در کتاب‌های داستانی تصویری ایرانی: بررسی سه کتاب تصویری به خاطر خرس‌های قطبی، بلوط سبز، کوچ روزبه

زهرا هوشیار^۱

امین ایزدپناه^۲

چکیده

هدف پژوهش پیش رو بررسی گزیده‌ای از کتاب‌های داستانی تصویری ایرانی بر اساس ارزش‌های بوم‌محور و فهم چگونگی بازنمایی نسبت و ارتباط خانواده و کودک با زیست‌بوم در این آثار است. با توجه به تشدید بحران‌های اقلیمی و زیست‌محیطی و ضرورت فراهم کردن فرصت یادگیری‌های بوم‌محور برای کودکان، کتاب‌های تصویری می‌توانند محملی اثرگذار برای اشاعه بوم‌محوری باشند و نقد این آثار به درک قابلیت‌ها و کاستی‌های آن‌ها کمک می‌کند. از این رو، ۳ کتاب داستانی تصویری ایرانی به روش نمونه‌گیری هدفمند از میان فهرست کتاب‌های برگزیده شورای کتاب کودک با مضمون‌های محیط زیستی برگزیده شدند. پس از گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی، متن آثار (کلام و تصاویر) به روش تحلیل محتوای کیفی از نوع قیاسی و تحلیل تأملی بررسی شدند تا به دو پرسش اصلی پاسخ داده شود: ۱. در کتاب‌های داستانی تصویری ایرانی ارتباط کودک، خانواده و طبیعت/زیست‌بوم چگونه بازنمایی شده است؟ ۲. خانواده چگونه می‌تواند در (عدم) ایجاد فرصت‌هایی برای یادگیری ارزش‌های بوم‌محور و اخلاق زیست‌محیطی نقش داشته‌باشد؟ بررسی ارتباط میان «کودک- خانواده- طبیعت» در نمونه‌های مورد واکاوی نشان می‌دهد که در کوچ روزبه، این ارتباط سه‌سویه به دلیل ریشه‌دار بودن توجه به ارزش‌های بوم‌محور در خانواده قوی‌تر از دو اثر دیگر است. بی‌تفاوتی خانواده نسبت به طبیعت در به خاطر خرس‌های قطبی و تقابل خانواده با طبیعت در بلوط سبز، کودک را به سمت ارزش‌گذاری و کنش‌گری مستقل از خانواده سوق می‌دهد. از منظر بازنمایی

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، mhaz_bp@yahoo.com (نویسنده مسئول)

^۲ استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، aizadpanah@shirazu.ac.ir

ارزش‌های بوم‌محور نیز بلوط سبز، سرنخ‌های بیشتری از کیفیت این ارزش‌گذاری نزد کودک را به مخاطب عرضه می‌کند.

واژه‌های کلیدی: آنتروپوسن، بحران‌های اقلیمی، بوم‌سپهر، در جهان‌بودگی کودک، یادگیری با.

۱. مقدمه

اغلب بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های مخرب انسانی است، چنانکه دوران حاضر به آنتروپوسن شهرت یافته است. آنتروپوسن، عصری است که تغییرات اقلیمی ناشی از فعالیت و زیست انسان، سیستم‌های سیاره را مختل می‌کند و نه تنها بقای انسان‌ها، بلکه اکوسیستم‌ها و تنوع زیستی در زمین را نیز تهدید می‌کند (Ritchie, 2015). در اخلاق انسان‌محور، انسان ارباب هستی است و طبیعت ابزاری برای نیل به مقاصد اوست و اگر کنش یا عملی برای حفظ و بقای طبیعت اتفاق می‌افتد، در اصل در جهت حفظ و بقای انسان و منافع اوست. پس ارزش جهان طبیعی به سودمندی آن برای زیست و زندگی انسان وابسته است. با شدت یافتن بحران‌های اقلیمی به دلیل کثرت کنش‌های مخرب انسان، مطالعات فلسفه زیست‌محیطی به رویکردهای زیست‌محور و بوم‌محور روی آورده است. در رویکردهای زیست‌محور و بوم‌محور، گونه انسان دیگر در مرکز هستی قرار ندارد و دیگر موجودات زیست‌بوم/بوم‌سپهر، اعم از ارگانیک و غیرارگانیک، فی‌نفسه ارزشمند هستند. مبتنی بر این رویکرد کنش‌های زیست‌محیطی انسان، می‌تواند گستره بزرگتری از موجودات را حفظ کند.

کودکان، که همچون طبیعت، در سیطره انسان بزرگسال قرار داشته‌اند و تصمیم‌گیری در مورد آن‌ها (و طبیعت) در طول تاریخ عمدتاً از سوی بزرگسالان صورت گرفته (Malone, 2017 p.29)، وارث این بحران‌ها هستند. اگرچه کودکان در ایجاد این بحران‌ها نقش نداشته‌اند، اما آن‌ها به گونه‌ای از موجودات تعلق دارند که فعالیت‌هایشان وضع فعلی را رقم زده است. در واقع کودکان، در سایه انسان‌محوری و ارزش‌های انسان‌محور، ادامه‌دهنده مسیری خواهند بود که سرانجام حیات را در شکل‌های مختلفش منقرض و نابود خواهند کرد. جایگزین ساختن ارزش‌های انسان‌محور با ارزش‌های بوم‌محور نیازمند تغییر در نوع یادگیری و محتوایی است که کودکان در معرض آن قرار می‌گیرند. ادبیات کودک یکی از این محتواهای آموزشی و فرهنگی است که در شکل‌گیری ارزش‌های اخلاقی، از جمله اخلاق و ارزش‌های زیست‌محیطی، نقش

دارد. شاید یکی از نخستین منابع یادگیری کودکان را بتوان ادبیات کودک دانست و فراتر از آن، بنا بر ویژگی «آمیختگی مخاطب»^۱ در کتاب‌های تصویری، این گونه ادبیات کودک همزمان کودک و بزرگسال را مخاطب قرار داده و درگیر می‌کند (van Lierop-Debrauwer, 2017). به عبارتی کتاب‌های تصویری ظرفیت ایجاد گفت‌وگو و تعامل میان اعضای خانواده حول مضمون‌های اثر دارند و این خود فرصت مغتنمی برای یادگیری است.

بر این اساس و با توجه به موضوع اصلی این پژوهش، یعنی بررسی نسبت میان خانواده، کودک و طبیعت/زیست‌بوم، به بررسی بازنمایی این رابطه در سه کتاب داستانی تصویری ایرانی از منظر ارزش‌های بوم‌محور پرداخته‌ایم. همچنین کوشیده‌ایم ظرفیت نمونه مورد بررسی را در ایجاد فرصت‌های یادگیری ارزش‌های بوم‌محور تحلیل کنیم. بر این اساس دو پرسش محوری مقاله از این قرارند: ۱- در کتاب‌های داستانی تصویری ایرانی ارتباط کودک، خانواده و طبیعت/زیست‌بوم چگونه بازنمایی شده است؟ و ۲- خانواده چگونه می‌تواند در ایجاد/عدم‌ایجاد فرصت‌هایی برای یادگیری ارزش‌های بوم‌محور و اخلاق زیست‌محیطی نقش داشته باشد؟

پارادایم این پژوهش کیفی است و داده‌های آن به صورت اسنادی جمع‌آوری شده‌اند. برای انتخاب نمونه‌ها، ضمن مراجعه به لیست کتاب‌های برگزیده شورای کتاب کودک با موضوع محیط زیست^۲ و بررسی محتوای آن‌ها، مبتنی بر روش نمونه‌گیری هدفمند، سه کتاب داستانی تصویری ایرانی که تناسب بیشتری با رویکرد نظری مقاله داشتند برگزیده شدند که عبارتند از به‌خاطر خرس‌های قطبی (طهوری و عظیمی، ۱۳۹۸)، بلوط سبز (مهدوی و قلی‌زاده، ۱۳۹۹) و کوچ روزبه (صالحی و طباطبایی ۱۴۰۲). موضوع و مضمون اصلی هر سه کتاب مرتبط با زیست‌بوم/طبیعت است و جایگاه کودک در خانواده و ارتباط آن‌ها با طبیعت برجسته و آشکار است. هر اثر به صورت یک کل واحد در نظر گرفته شده و متن و تصویر به یک میزان دارای ارزش تحلیلی بوده‌اند. برای تحلیل محتوای متنی و تصویری آثار نیز از تحلیل محتوای کیفی از نوع قیاسی (Mayring, 2000) و تحلیل محتوای تأملی^۲ (گال و همکاران، ۱۳۸۳) بهره گرفته‌ایم. تحلیل محتوای قیاسی آثار متکی بر ارزش‌های بوم‌محور، که در مبانی نظری توضیح داده شده، صورت گرفته است. تحلیل تأملی نیز بیش‌تر به تصمیم پژوهشگر در اتکاء به قوه شهودی و قوه

---

1. Hybridity of address
2 Reflective

تشخیص خود در تحلیل داده‌ها اتکاء دارد و طی آن پژوهشگر مبتنی بر تأمل و تشخیص خود برای به تصویر کشیدن یا ارزشیابی پدیده مورد پژوهش اقدام می‌کند. پژوهشگر داده‌های جمع‌آوری شده را چندین بار با دقت بررسی می‌کند و هرچه این فرایند ادامه پیدا کند، احتمال اینکه ویژگی‌های برجسته پدیده بیش‌تر آشکار شود وجود دارد (نک، گال و همکاران، ۱۳۸۳؛ ۹۹۳-۹۹۱).

۲. پیشینه پژوهشی

پژوهش‌های داخلی که از منظری زیست‌بوم‌نگر یا متمرکز بر مساله طبیعت و محیط زیست کتاب‌های تصویری را بررسی کرده باشند اندک شمارند که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم. ایزدپناه (۱۴۰۱) با رویکردی پس‌انسان‌گرا/پسانسان‌محور به بررسی چند کتاب تصویری پرداخته و نشان داده است چگونه برخی کتاب‌های تصویری، در جایگاه اثر هنری، زمینه بنیان‌فکری از تقابل‌های دوتایی (همچون خود/دیگری، انسان/حیوان، تمدن/طبیعت و مانند آن) را فراهم کرده و راهی می‌گشایند برای مواجهه با دیگر موجودات و طبیعت، آنگونه که هستند و نه آنگونه که انسان بازنمایی می‌کند. ذکاوت (۱۳۹۷) با بررسی دو اثر تصویری دیلینگ دیلینگ و دو دوست بر اساس بوم‌فمینیسم نشان می‌دهد که چگونه در اولی رابطه‌ی مادر، دخترپچه و عناصر طبیعی حاکی از تلاش انسان برای مهار نیروی طبیعت است ولی در دومی رابطه‌ی زن-طبیعت غالباً به دور از برتری‌جویی انسان بر طبیعت تصویر شده‌است. برخی پژوهش‌ها، از جمله کرمستجی (۱۳۹۵)، عبدی‌طالخنچه (۱۳۹۹) و طاهری‌زاده (۱۴۰۰) با تکیه بر نظریه نقد بوم‌گرا^۱ یا بوم‌فمینیسم^۲ به بررسی مولفه‌های زیست‌محیطی در کتاب‌های تصویری پرداخته‌اند. در میان پژوهش‌های خارجی نیز این موارد را می‌توان جالب توجه دانست. مارتین و همکاران (Martín et al., 2019) در تحلیل بوم‌شناختی ۳۰ کتاب تصویری نشان می‌دهند که بیشتر این کتاب‌ها آگاهی کودکان را درباره تأثیر اعمال انسان بر محیط‌زیست افزایش می‌دهند. رامادهینا و همکاران (Ramadhina et al., 2024)، در تحلیل بوم‌انتقادی^۳ دو کتاب تصویری، تأثیر این کتاب‌ها در فهم چگونگی زندگی موجودات غیرانسانی را مهم دانستند. هنده و ساودرا

---

1 . ecocriticism

2 . ecofeminism

3 . Ecocriticism analysis